

VII. TURİZM

VII.1. TÜRKİYE'DE TURİZM VE ÇEVRE

Turizm; insanların geçici veya devamlı, asli kazanç elde etme faaliyeti için yerleşmeye dönüşmemek şartıyla konaklamaları, tatil, dinlenme, sağlık, kültür, spor, avlanma, diğer toplumları tanıma ve benzeri amaçlarla yurtiçi ve yurtdışı bölgelere gitmelerinden doğan ekonomik, sosyal, kültürel iletişimlerin doğal ve yapay çevre ortamında paylaşılmasıdır diye tanımlanabilir.

Günümüzde pek çok ülke "çevre ile uyumlu sürekli ve dengeli turizm gelişimi" için araştırmaya, uygulamaya ve 1990'lardan sonra alternatif turizm türleri şekillendirmeye başlamıştır. Sürekli ve dengeli turizm kendiliğinden gerçekleşen bir olay değildir. Çok dikkatli planlama, uygulama ve kontrol gerektirir. Bunun yanında teknolojilerin ve ülkeler arasında bilgi alışverişi bu amaç içinde büyük önem arz etmektedir. **Dünya turizminin başarısı ve geleceği önümüzdeki yıllarda çevre değerlerine verilecek önem ve planlamalar ile belirlenecektir.**

Turizm sektörü, ulaşım, konaklama, yeme-içme ve reklam gibi pek çok farklı aktiviteleri içerir. Dünyadaki pek çok ülke için turizm, yabancı ülkelerle alış-veriş ve Gayri Safi Milli Hasıla için önemli bir getiridir.

Turizm; döviz ve istihdam oluşturan özelliği ile ekonomik, insanların dinlenme ihtiyacını karşılayan ve farklı kültürleri bir araya getiren özelliği ile sosyo-kültürel, meydana getirdiği kaynak kullanım talepleri ile de çevreyi etkileyen önemli bir faaliyettir.

Turizm, sayılan bu özellikleriyle gelişmekte olan ülkeler için daha da büyük bir önem taşımaktadır. Ülkemiz 1980'li yılların ikinci yarısından başlayarak, hızlı bir hamle ile dünyaca tanınan ve bilinen bir tatil ve gezi ülkesi durumuna gelmiştir. 1995-1998 yıllarını kapsayan dönemde Türk turizminin uluslararası turizm geliri içerisindeki payı yüzde 1,4'ten yüzde 1,6'ya; yabancı turist sayısı 7,7 milyon kişiden, 9,7 milyon kişiye yükselmiştir. 1995-1998 döneminde ülkemizde turist sayısının yüzde 26,2, turizm gelirlerinin ise yüzde 45 arttığı görülmektedir. Turist sayısı ve döviz gelirlerindeki bu artışla Türkiye, dünyada en çok turist kabul eden ülke sıralamasında 12'nci, gelirlerde ise 8'inci sıraya yükselmiştir. 1998 yılında ülkemize gelen turist sayısı 9,7 milyon kişi, turizm geliri ise 7,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 1999 yılında yaşanan deprem felaketi ve konjonktürel nedenlerle ülkemize 7,5 milyon turist gelmiş ve turizm gelirleri bir önceki yıla göre yüzde 27,8 oranında bir azalma ile 5,2 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Turizm Bakanlığı'ndan Belgeli Konaklama Tesisleri'ne ait bilgiler 1970-2000 yıllarını kapsayacak şekilde düzenlenmiş ve **Tablo:VII.1.1**'de verilmiştir. Tablonun incelenmesinden de görüldüğü üzere 1970 yılında 301 olan turizm yatırımı belgeli tesis sayısı 1990 yılında 1921'e 2000 yılında ise 1300'e yükselmiştir. Turizm işletmesi belgeli tesis sayısı ise 1990 yılında 1260, 1995 yılında 1793, 2000 yılında ise 1824 olarak gerçekleşmiştir.

Turizm işletmesi belgeli yatak sayısı yıllar itibariyle incelendiğinde ise, 1990 yılında 173 227 olan yatak sayısı 1995'de 280 463'e 2000 yılında da 325 168'e yükselmiştir.

Ülkemizde son yıllarda yatak kapasitesindeki hızlı artışa ve kaydedilen önemli gelişmelere rağmen, tanıtım ve pazarlama konusunda bir reform ihtiyacı mevcuttur.

Turizm Bakanlığı'ndan belgeli konaklama tesislerinin tür ve sınıflarına göre dağılımı ise **Tablo:VII.1.2**'de verilmektedir. Tablonun incelenmesinden görüleceği üzere 2000 yılı sonu itibariyle turizm yatırımı belgeli tesis sayısı 1 300, oda sayısı 113 452, yatak sayısı ise 243 794'dür. Yine aynı tarih itibariyle turizm işletmesi belgeli tesis sayısı 1 824, oda sayısı 156 367, yatak sayısı ise 325 168 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo:VII.1.1 Turizm Bakanlığından Belgeli Konaklama Tesisleri (1970-2000)

Yıllar	Turizm Yatırımı Belgeli						Turizm İşletmesi Belgeli					
	Tesis Sayısı	Değişim Oranı (%)	Oda Sayısı	Değişim Oranı (%)	Yatak Sayısı	Değişim Oranı (%)	Tesis Sayısı	Değişim Oranı (%)	Oda Sayısı	Değişim Oranı (%)	Yatak Sayısı	Değişim Oranı (%)
1970	301	-	13 372	-	25 872	-	292	-	15 243	-	28 354	-
1971	259	-13,95	13 116	- 1,91	25 619	- 0,97	337	15,41	17 282	13,37	32 114	13,26
1972	157	- 39,38	10 400	-20,70	19 874	- 22,49	363	7,71	18 578	7,49	34 628	7,82
1973	180	14,64	12 564	20,80	24 605	23,80	388	6,88	20 517	10,43	38 528	11,26
1974	185	2,77	13 232	5,31	25 739	4,60	400	3,09	21 699	5,76	40 895	6,14
1975	202	9,18	12 846	- 2,81	25 956	0,84	421	5,25	23 860	9,95	44 957	9,93
1976	227	12,37	12 802	- 0,34	26 068	0,43	439	4,27	24 983	4,70	47 307	5,22
1977	261	14,97	14 359	12,16	28 230	8,29	446	1,59	26 496	6,05	50 379	6,49
1978	261	0,00	13 127	-8,57	26 190	-7,22	473	6,05	27 233	2,78	52 385	3,98
1979	265	1,53	12 803	-2,46	25 727	-1,76	494	4,43	28 013	2,86	53 956	2,99
1980	267	0,75	13 019	1,68	26 288	2,18	511	3,44	28 992	3,49	56 044	3,86
1981	278	4,11	15 159	16,43	30 291	15,22	529	3,52	30 050	3,64	58 242	3,92
1982	339	21,94	18 172	19,87	36 332	19,94	569	7,56	32 011	6,52	62 372	7,09
1983	376	10,91	21 410	17,81	43 425	19,52	611	7,38	33 694	5,25	65 934	5,71
1984	412	9,57	26 372	23,18	53 615	23,47	642	5,07	34 666	2,88	68 266	3,54
1985	501	21,6	34 251	29,88	71 521	33,40	689	7,32	41 351	19,28	85 995	25,97
1986	638	27,35	48 615	41,94	101 383	41,75	731	6,10	44 342	7,23	92 129	7,13
1987	892	39,81	73 537	51,26	153 786	51,68	834	14,09	51 040	15,10	106 214	15,28
1988	1 268	42,15	105 736	43,79	218 445	42,04	957	14,75	58 914	15,43	122 306	15,15
1989	1 662	31,07	139 497	31,93	288 896	32,25	1 102	15,15	70 603	19,84	146 086	19,44
1990	1 921	15,58	156 702	12,33	325 515	12,68	1 260	14,34	83 953	18,91	173 227	18,58
1991	1 987	3,44	158 379	1,7	331 711	1,90	1 404	11,43	97 260	15,85	200 678	15,85
1992	1 938	-2,47	148 017	-6,54	309 139	-6,80	1 498	6,70	105 476	9,48	219 940	9,60
1993	1 788	-7,74	132 395	-10,55	276 037	-10,71	1 581	5,54	113 995	7,06	235 238	6,96
1994	1 578	-11,74	114 913	-13,20	240 932	-12,72	1 729	9,35	128 065	12,34	265 136	12,71
1995	1 334	-15,46	96 517	-16,01	202 483	-15,96	1 793	3,70	135 436	5,76	280 463	5,78
1996	1 309	-1,87	96 592	0,08	202 631	-0,07	1 866	4,07	145 493	7,43	301 524	7,51
1997	1 402	7,10	110 866	14,78	236 632	16,78	1 933	3,59	151 055	3,82	313 298	3,90
1998	1 365	-2,64	116 286	4,89	249 125	5,28	1 954	1,09	151 397	0,23	314 215	0,29
1999	1 311	-3,96	114 840	-1,24	245 543	-1,44	1 907	1,76	153 749	1,55	319 313	2,51
2000	1 300	-0,84	113 452	-1,21	243 794	-0,71	1 824	-4,35	156 367	1,70	325 168	1,83

Kaynak: Turizm Bakanlığı, 2000.

Tablo:VII.1.2 Turizm Bakanlığından Belgeli Konaklama Tesislerinin Tür ve Sınıflarına Göre Dağılımı

Türü	Sınıfı	Turizm Yatırımı Belgeli			Turizm İşletmeli Belgeli		
		Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
	5 *	73	20 376	44 708	118	33 590	71 136
	4 *	144	23 797	50 254	193	25 695	52 894
Oteller	3 *	317	24 913	51 644	446	36 311	73 871
	2 *	427	17 988	36 618	547	23 536	46 566
	Tek *	78	1 863	3 744	145	4 738	9 081
Moteller	1.Sınıf	6	316	338	6	437	862
	2.Sınıf	15	316	609	20	460	917
Tatil Köyleri	1.Sınıf	49	13 809	30 234	69	21 421	46 603
	2.Sınıf	20	3 390	7 121	12	1 821	4 042
Pansiyonlar		122	2 106	4 109	133	2 267	4 460
Kampingler		10	1 006	2 852	10	926	2 834
Oberjler		3	99	220	7	478	1 153
Kaplıcalar		-	-	-	-	-	-
Apart Oteller		-	-	-	38	1 253	3 219
Özel Belgeliler		24	467	999	72	2 082	4 670
Golf		3	489	2 068	2	443	910
Mola Tesisleri		1	27	54	-	-	-
Eğitim Ve Uygulama Tes.		4	324	705	3	225	499
Otokaravan		-	-	-	-	-	-
Turizm Kompleksi		4	2 310	7 517	3	684	1 451
Hostel		-	-	-	-	-	-
TOPLAM		1 300	113 452	243 794	1 824	156 367	325 168

Kaynak: Turizm Bakanlığı, 2000.

Yıllar itibariyle ölkemize gelen yabancı ziyaretçilerin sayısı incelendiğinde 1995 yılında 7 726 886, 1996'da 8 536 778, 1997'de 9 712 510, 1998'de 9 431 280, 1999'da 7 487 365 ve 2000 yılında ise 10 428 153 olduğu görölmektedir.

2000 yılında ölkemize gelen yabancıların milliyetlere ve taşıt araçlarına göre dağılımı **Tablo:VII.1.3**'de gösterilmektedir. 2000 yılında ölkemizi ziyaret eden her 100 turistten yaklaşık 76'sının Avrupa + OECD ölkelerinden geldiği görölmektedir. 2000 yılında ölkemizi ziyaret eden 10 428 153 kişinin 7 274 062'si havayolu, 1 969 579'u karayolu, 39 667'si tren yolu, 1144 845'inin de deniz yolunu tercih ettikleri görölmektedir.

Tablo:VII.1.3 Türkiye'ye Gelen Yabancıların Milliyetlere ve Taşıt Araçlarına Göre Dağılımı (2000)

Milliyet	Havayolu	Karayolu	Demiryolu	Denizyolu	Toplam	Milliyet Payı (%)
Avrupa+OECD	5 495 763	257 375	12 989	915 257	6 681 384	75,55
Toplam Doğu Avrupa	1 080 948	1 219 565	25 007	97 442	2 422 962	14,86
Toplam Afrika	137 003	9 194	70	21 562	167 829	1,88
Toplam Asya	528 247	482 106	1 447	90 409	1 102 209	7,26
Toplam Amerika	21 066	783	151	20 043	42 043	0,29
Okyanusya	767	25	2	48	842	0,01
Milliyetsiz	10 268	531	1	84	10 884	0,14
TOPLAM	7 274 062	1 969 579	39 667	1 144 845	10 428 153	100,00

Kaynak: Turizm Bakanlığı, 2000.

1997-2000 yılları arasında ülkemizin turizm gelir-giderleri ile bunlara ait değişim oranları **Tablo:VII.1.4** ve **Tablo:VII.1.5'**de düzenlenmiştir.

Ülkemiz sırasıyla 1997 yılında 7 milyar dolar, 1998 yılında 7,177 milyar dolar, 1999 yılında 5,203 milyar dolar, 2000 yılında da 7,636 milyar dolar turizm geliri elde etmiştir. 2001 yılında ise 10 milyar dolar turizm geliri beklenmektedir.

1997 yılında 1,716 milyar dolar olan turizm giderimiz ise 1998 yılında 1,753 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. 1999 yılında yüzde 16,1 azalarak 1,471 milyar dolar olan turizm gideri 2000 yılında yüzde 12,7 artarak 1,711 milyar dolara yükselmiştir.

Tablo:VII.1.4 Ülkemizin Turizm Gelirleri ve Değişim Oranları

Aylar	Turizm Gelir (Milyon Dolar)				Değişim Oranı (%)				
	1997	1998	1999	2000	1998/97	1999/98	2000/99	2000/98	2000/97
Ocak	212,0	261,0	196,0	217,0	23,1	-24,9	10,7	-16,9	2,4
Şubat	175,0	229,0	186,0	216,0	30,9	-18,8	16,1	-5,7	23,4
Mart	312,0	318,0	224,0	302,0	1,9	-29,6	34,8	-5,0	-3,2
Nisan	416,0	420,0	255,0	422,0	1,0	-39,3	65,5	0,5	1,4
Mayıs	707,0	718,0	422,0	662,0	1,6	-41,2	56,9	-7,8	-6,4
Haziran	794,0	869,0	509,0	749,0	9,4	-41,4	47,2	-13,8	-5,7
Temmuz	854,0	728,8	618,0	1 054,0	-14,7	-15,2	70,6	44,6	23,4
Ağustos	1 169,0	1 169,1	863,0	1 207,0	0,0	-26,2	39,9	3,2	3,3
Eylül	1 054,0	1 041,0	696,0	1 056,0	-1,2	-33,1	51,7	1,4	0,2
Ekim	715,0	826,6	696,0	984,0	15,6	-15,8	41,4	19,0	37,6
Kasım	358,0	357,5	313,0	476,0	-0,1	-12,4	52,1	33,1	33,0
Aralık	236,0	239,0	225,0	291,0	1,3	-5,9	29,3	21,8	23,3
GENEL TOPLAM	7 002,0	7,177,0	5,203,0	7 636,0	2,5	-27,5	46,8	6,4	9,1

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, 2000.

Tablo:VII.1.5 Ülkemizin Turizm Giderleri ve Değişim Oranları

Aylar	Turizm Gideri (Milyon Dolar)				Değişim Oranı (%)				
	1997	1998	1999	2000	1998/97	1999/98	2000/99	2000/98	2000/97
Ocak	94,6	130,3	78,0	111,0	37,7	-40,1	42,3	-14,8	17,3
Şubat	121,7	172,7	71,0	134,0	41,9	-58,9	88,7	-22,4	10,1
Mart	122,5	167,2	98,0	206,0	36,5	-41,4	110,2	23,2	68,2
Nisan	162,6	207,0	206,0	168,0	27,3	-0,5	-18,4	-18,8	3,3
Mayıs	190,7	136,7	166,0	159,0	-28,3	21,4	-4,2	16,3	-16,6
Haziran	231,1	210,8	248,0	242,0	-8,8	17,6	-2,4	14,8	4,7
Temmuz	269,1	223,6	186,0	213,0	-16,9	-16,8	14,5	-4,7	-20,8
Ağustos	133,0	108,3	92,0	118,0	-18,6	-15,1	28,3	9,0	-11,3
Eylül	78,7	93,8	73,0	101,0	19,2	-22,2	38,4	7,7	28,3
Ekim	103,4	105,6	96,0	89,0	2,1	-9,1	-7,3	-15,7	-13,9
Kasım	106,0	107,0	86,0	90,0	0,9	-19,6	4,7	-15,9	-15,1
Aralık	102,6	90,9	71,0	80,0	-11,4	-21,9	12,7	-12,0	-22,0
GENEL TOPLAM	1 716,0	1 753,9	1 471,0	1 711,0	2,2	-16,1	16,3	-2,4	-0,3

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, 2000.

1995 – 1999 yılları arasında turizm gelir-gider dengesi ve ortalama harcamalara ilişkin bilgiler **Tablo:VII.1.6**'da verilmektedir. Tablonun incelenmesinden de görüleceği üzere 1995-1998 döneminde yabancı başına ortalama harcama ve vatandaş başına ortalama harcama miktarı her geçen yıl artmakta iken 1999 yılında bu eğilim tersine dönmüştür.

Tablo:VII.1.6 Turizm Gelir-Gider Dengesi ve Ortalama Harcama

Yıllar	Gelir (1.000\$)	Gelen Yabancı Sayısı	Yabancı Başına Ortalama Harcama (\$)	Gider (1.000\$)	Çıkan Vatandaş Sayısı	Vatandaş Başına Ortalama Harcama (\$)	Denge (1.000\$)
1995	4 957 000	7 726 886	684,0	912 000	3 981 391	229,1	4 045 000
1996	5 962 100	8 614 085	748,0	1 265 000	4 260 701	296,9	4 697 100
1997	8 088 549	9 689 004	876,0	1 716 000	4 632 876	370,4	6 372 549
1998	7 808 940	9 752 697	879,5	1 753 900	4 601 349	381,2	6 055 040
1999	5 203 000*	7 487 285	736,0	1 471 000	4 758 211	309,1	3 732 000

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, 2000.

NOT: 1978 yılına kadar Maliye Bakanlığı 1978-1983 yılları arasında da Merkez Bankası kayıtlarından alınmakta olan turizm geliri, 1984 yılından itibaren anket yöntemi ile tespit edilmektedir ve hesaplamalarda çıkış yapan yabancı sayısı esas alınmaktadır. Anket 1991-1995 yıllarında Merkez Bankası'nca yapılmıştır. 1996-1998 yılı turizm geliri Turizm Bakanlığı ve DİE'nün birlikte yürüttüğü anket sonucunda hesaplanmıştır.

* Merkez Bankası

Ülkemizde turizm sektöründeki gelişmelerin özeti **Tablo:VII.1.7**'de verilmektedir. 2005 yılında ülkemizi ziyaret edecek kişi sayısının 13,6 milyon elde edilecek turizm gelirinin de 11,627 milyar dolar olacağı öngörülmektedir. VIII. Plan döneminde ülkemizi ziyaret eden turist sayısında % 8,6'lık turizm gelirinde ise % 10,1'lik bir artış öngörülmektedir.

Tablo:VII.1.7 Turizm Sektöründeki Gelişmeler

	1995	1999 (1)	2000 (2)	2005 (2)	Yıllık Ortalama Artış (%)	
Yurda Gelen Yabancı Sayısı (Bin Kişi)	7.727	7.484	9.000	13.600	3,1	8,6
Yurt Dışına Çıkan Vatandaş Sayısı (Bin Kişi)	3.981	4.756	5.000	8.500	4,7	11,2
Turizm Geliri (Milyon \$)	4.947	5.203	7.200	11.627	7,8	10,1
Turizm Gideri (Milyon \$)	911	1.471	1.850	3.690	15,2	14,8

(1) Gerçekleşme Tahmini (2) Tahmin

Kaynak: DPT, VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000.

2634 sayılı Turizmi Teşvik Yasası'nın 8.maddesi ve bu maddeye istinaden çıkarılarak 1983 yılında yürürlüğe giren "Kamu Arazisinin Turizm Yatırımcılarına Tahsisi Hakkında Yönetmelik" hükümleri gereğince tahsis edilmektedir.

Bu tahsislerin; 1983-2000 yılları arasında;

- 116018 yatak kapasiteli konaklama tesisi,
- 5957 kişi kapasitesi günübirlik tesis,
- 3249 yat kapasiteli yat limanı, yat çekek ve yanaşma yeri,
- 7 adet golf tesisi,

ile değişik turizm türleri (kür+termal merkezleri, sportif amaçlı turistik tesisler, turizm kompleksleri vb.) gerçekleştirilmek üzere müteşebbislere arazi tahsisi işlemi yapılmıştır.

Ekim 2000 tarihi itibarıyla Kamu Arazisi tahsisleri ile ilgili bilgiler **Tablo:VII.1.8**'de verilmektedir.

Tablo:VII.1.8 Kamu Arazisi Tahsisleri

	Turizm Alan Merkez İçi Toplam (I)				Turizm Alan ve Merkez Dışı Toplam (II)				Turizm Alan ve Merkez İçi/Dışı Toplamı (I+II)			
	Ön İzin (1)	Kesin Tahsis (2)	İşletme (3)	Toplam (4)	(1)	(2)	(3)	(4)	(1)	(2)	(3)	(4)
Yatak	15 978	25 425	69 460	110 863	2 646	1 034	1 475	5 155	18 624	26 459	70 935	116 018
Yat	300	800	1 876	2 976	-	52	221	273	300	852	2 097	3 249
Günübirlik (*)	220	2 715	1 485	4 420	-	1 100	437	1 537	220	3 815	1 922	5 957
Golf	-	6	2	8	-	-	-	-	-	6	2	8
Müteşebbis	56	93	139	288	7	8	15	30	63	101	154	318

*Günübirlik Kişi Sayısıdır.

Kaynak: Turizm Bakanlığı, 2000.

116018 yatak kapasiteli konaklama tesisi tahsislerinin;

- 18624 yatak kapasiteli bölümü ön izinli (% 16),
- 26459 yatak kapasiteli bölümü kesin izinli (% 23),
- 70935 yatak kapasiteli bölümü işletmededir (% 61).

Kamu arazileri üzerindeki tahsislerin 110 863 yatak kapasiteli bölümü turizm alan ve merkezleri içerisinde, 5 15 yatak kapasiteli bölümü ise turizm alan merkezleri dışında yer almaktadır.

Ülke genelinde özel ve kamu mülkiyetinde gerçekleştirilen turizm yatırım/işletme belgeli yatak kapasitesinin yaklaşık % 21'inin, Turizm Bakanlığı'ndan tahsisli araziler üzerinde gerçekleştiği görülmektedir.

VII.I.2 Turizm Sektörünün Amaçları, İlkeleri ve Politikaları

DPT tarafından hazırlanan ve 2001-2005 yıllarını kapsayan VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planında turizm sektörünün amaçları, ilkeleri ve politikaları aşağıdaki şekilde özetlenmektedir.

* Turizm ülkemiz için dış pazarlarda rekabet gücü en yüksek sektörlerden biridir. Öncelikle turizm sektörünün direncini artırıcı önlemler alınarak; kriz dönemlerinde ayakta kalabilen, kendi kaynağını yaratabilen ve özdenetim yapabilen sağlıklı bir yapıya kavuşturulması sağlanacaktır.

* Değişen tüketici tercihlerini dikkate alarak geliştirilecek yeni alanlarla turizm mevsiminin yılın tamamına ve turizmin, potansiyeli olan ancak bugüne kadar yeterince ele alınmamış bölgelere yayılmasına yönelik tedbirler alınacaktır.

* Sektörle ilgili tüm yatırımların doğal, tarihsel ve sosyal çevreyi kollayıcı, koruyucu ve geliştirici bir yaklaşım içinde olmasına azami özen gösterilecektir.

* Mevcut kapasiteler kullanılıncaya kadar turizm teşviklerinde ağırlık öncelikle, pazarlama alanına, hava ulaştırmasına ve toplam kalite iyileştirmesine verilecektir.

* Turizm hareketlerinin yoğunlaştığı bölgelerde yerel yönetimlerin ve halkın turizm ile ilgili kararlara katılması sağlanacaktır.

* Kullanan Öder - Kırleten Öder ilkesi uyarınca kamu eliyle yapılacak fiziki altyapının finansmanına kullanıcıların katılımı sağlanacaktır.

* Akdeniz-Ege Turizm Altyapısı ve Kıyı Yönetimi (ATAK) Projesi kapsamına girebilecek projelerin yürütülmesinde, idari ve mali sorunların çözümlenmesi ve Hazine garantisine gerek duyulmayacak bir model çerçevesinde proje uygulamasının hızlandırılması sağlanacaktır.

* Talep yapısındaki yeni eğilimlere bağlı olarak sektörde küçük ölçekli işletmelerin gelişmesine öncelik verilecek ve bunların KOBİ statüsünde değerlendirilmeleri sağlanacaktır.

* Turizm eğitimi ve kalitesinde standardizasyonu, verimlilik ve iş kalitesinin geliştirilmesini ve istihdam için gerekli beceri düzeylerinin belirlenmesini sağlayacak belgelendirme sistemi getirilecektir.

* Turizme yönelik arazi kullanım planlarını yapma, yaptırma, onama sürecini yeniden tanımlayan, yetkileri belirleyen ve etkin bir denetim sistemi getiren bir yasal düzenleme yapılacaktır.

* Turizm sektörünün uzun vadeli ve sağlıklı gelişmesini sağlamak amacıyla yönelik dinamik ve stratejik Turizm Sektörü Ana Planı (TUSAP) uygulamaya geçirilecektir.

* AB'nin tek Pazar uygulamasının beraberinde getireceği muhtemel talep azalması ve diğer konjonktürel dalgalanmalara karşı sektörün gücünü artırmak üzere, dış pazarlarda optimum talep dağılımı yaratılacaktır.

* Turizmin mevsimlik ve coğrafi dağılımını iyileştirmek ve dış pazarlarda değişen tüketici tercihleri de dikkate alınarak yeni potansiyel alanlar yaratmak amacıyla

golf, kış, dağ, termal, sağlık, yat, kongre turizmi ve ekoturizm ile ilgili yönlendirme faaliyetleri sürdürülecektir.

* Ekolojik yönden aşırı duyarlı Milli Park alanlarında sürdürülebilir turizm gelişimi için gerekli düzenlemeler yapılacaktır.

VII.I.3. Turizmin Alt Sektörleri

Turizm faaliyetlerinin gerçekleşmesinde destekleyici olarak bazı alt sektörler önem arz eder.

Ulaşım

Seyahat acentaları, tur operatörleri, hava ulaşımı, vapur şirketleri, otobüs ve tren şirketleri, ulaşım ile ilgili diğer tüm birimler.

Konaklama Hizmetleri

Oteller, moteller, pansiyonlar, konuk evleri, hosteller, kamp alanları ve diğerleri

Boş Vakit ve Eğlence Hizmetleri

Tiyatrolar, müzeler, sanat galerileri, konuya özel parklar, hayvanat bahçeleri, spor merkezleri, bahçeler, milli parklar, sinemalar, yöresel özelliği olan çarşılar, restoranlar ve benzerleri.

Diğer Organizasyonlar

Ulusal ve yöresel turist ofisleri, turist rehberlik hizmetleri, reklam şirketleri ve benzerleri.

Turizm Türleri

İnsanların farklı amaçlarla diğer bölgelere gitmeleri turizmi çeşitlendirmekte ve birbirinden farklı turizm türleri gündeme gelmektedir. Başlıca turizm türleri dış turizm (aktif dış turizm, pasif dış turizm) ve iç turizmdir.

Turizm çeşitleri ise aşağıda yer almaktadır.

İş Turizmi: Kongre turizmi vs.

Sağlık Turizmi: Klimatizm, termalizm, üvalizm, mağara turizmi vb.

Rekreasyon Turizmi: Dini turizm, kültürel turizm, etnik turizm, spor amacına yönelik turizm (dağ turizmi, kanoculuk, golf turizmi, av turizmi)

Sosyal Turizm: Gençlik turizmi, yaş turizmi.

VII.I.4. Turizmin Doğal Kaynaklar Üzerine Etkileri

Bir ülkedeki sosyal, tarihi, doğal ve kültürel değerler o ülkenin turizm potansiyelini oluşturan değerlerdir. Dolayısıyla turizm aktivitesinin sürekliliği için bu değerlerin korunması, durumlarının iyileştirilmesi gerekmektedir.

Çevre turizmin temel kaynağıdır. Bu kaynağın sürekli ve dengeli bir şekilde yönetilmesi, tahrip edilmemesi aksine kalitesinin artırılması da gereklidir.

Turizm aktiviteleri gerçekleşirken, gerek tesis kurulma aşamasında gerek sonrasında doğal kaynak tahribatı olmaktadır. Bu etki başlıca 4 ortam üzerinde görülmektedir. Bunlar; Su, toprak, hava ve flora-faunadır.

Doğal ve tarihi çevre değerleri ile ekonomik, sosyal ve kültürel faktörler turizm hareketlerinin başlangıç ve sınır koşullarını oluştururlar. Örneğin, tarihi ve doğal çevre değerlerini dikkate almayacak bir turizm gelişmesi, kendisini doğrudan bu değerlerin yok olmasına, dolayısıyla sürecin ortadan kalkmasına yol açabilir.

Akdeniz ülkelerinin hemen tümünde ve Türkiye'de turizm hareketleri deniz kıyılarında yoğunlaşmaktadır. Turizm hareketi genellikle doğal dengenin çok duyarlı olduğu yerlerde başlamakta, gelişmekte ve gerekli önlemler alınmadığı takdirde bu dengeyi kolaylıkla bozmaktadır.

Türkiye'de turizm sektörü, büyük ölçüde deniz kıyılarında yoğunlaşmıştır. Bu nedenle deniz suyunun ve plajların temizliği, çevre kalitesinin en önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir. Gürültü, trafikten kaynaklanan hava kirliliği, çarpık kentleşme, kıyı bölgelerinin verimli tarım topraklarının ve hassas alanların ikinci konut alanlarıyla betonlaşması, orman yangınlarında altyapı yetersizliği gibi faktörler ekosistemlerdeki dengeleri bozmakta, dolayısıyla turizm potansiyelini oluşturan değerler yavaş yavaş ortadan kalkmaktadır.

Antalya, Muğla ve İzmir illeri yoğun göç alan iller sırlamasında ön sıralara geçmişlerdir. Bu iller Türkiye ortalamasının üzerinde bir nüfus artış hızı göstermişlerdir. Turizm gelişme bölgesinin bu üç önemli büyük kentinden İzmir, tarımsal ve sanayi üretiminin birlikte ağırlık taşıdığı, Muğla ve Antalya ise tarımsal üretimin ağırlık taşıdığı illerdir. Antalya ve Muğla'nın yoğun dış göçe uğramasının en önemli nedeni, turizm yatırımlarının bu bölgede yarattığı gelir ve istihdam imkanlarıdır.

Ege ve Akdeniz kıyı şeridinin yatak yoğunluğu açısından ilk sırada yer alan bu turizm bölgelerine yönelik göç, kentsel yerleşim alanlarında ek altyapı talepleri yaratmaktadır. Bu taleplerin karşılanabilmesi ise tümüyle genel bütçe ödeneklerine bağlı olmaktadır.

Bu yapılaşmalar özellikle 1. ve 11. sınıf tarım toprakları üzerinde yer almaktadır. Ayrıca kıyı alanları betonlaştığında doğal güzellikler ortadan kalkmakta, bu alanlardaki flora ve fauna yok olmaktadır.

Özetle hızlı nüfus artışı, yanlış yerleşme kararları, altyapı yetersizliği, doğal ve kültürel kaynakların tükenmesi, çevre kirliliği, turizmin sosyal ve teknik altyapısının geleceğini her geçen gün tehdit etmektedir.

Eğer gerekli tedbirler alınmazsa topraklarının büyük bölümü çöle dönmüş, kıyıları talan edilmiş, tüm su kaynakları kirlenmiş, denizleri ölmüş, biyolojik çeşitliliğinden eser kalmamış, tüm doğal güzelliklerini elden çıkarmış, kontrol altına alınamamış hava emisyonlarından dolayı yaşanamayacak bir atmosferde olan bir ülkede, turizm sektörünün

gelişmesini beklemekten çok, bugünkü potansiyelini bile tutturması kesinlikle mümkün olmayacaktır.

VII.I.5. Türkiye'de Turizmin Çevreye Etkileri

VII.I.5.1. Arazi

Akdeniz'in doğu ve güney kıyılarında turizm ve ikinci konut alanlarının çevresel etkileri yoğun bir şekilde görülmektedir. Bireysel konutlar ve kooperatifler şeklinde gelişen bu yapılaşma özellikle fiziksel mekan kullanımı, peyzaj bozulması, atık yüklerinin artması, kıyı talanı, biyolojik kaynaklar üzerine baskı gibi etkileri beraberinde getirmektedir. Bugün tüm Akdeniz kıyılarında oteller, moteller, kamp yerleri, ikinci konutlar tatil köyleri, park yerleri için 4 000 km² alan kullanılmaktadır. Bu kullanımın 2000 yılında, 8 000 km² mertebesine ulaştığı tahmin edilmektedir.

Alan olarak yayılımın ötesinde yapılaşma yoğunluğu da hızla artmaktadır. Doğa ile entegre olmuş Akdeniz mimarisi yerini giderek çok katlı bloklara bırakmıştır. Yapılaşma için arazi kullanımının bir diğer etkisi, tarihsel sit alanlarının yok olması veya yapılaşma adı altında özgün çevreleri ile olan uyumlarının bozulmasıdır.

VII.I.5.2. Su Kaynakları:

Geçmişte kendi içinde dengeli bir su ekonomisine sahip olan Akdeniz bölgesindeki su potansiyeli, tarımsal etkinliklerin ve yerleşimlerin yoğunluğu açısından temel belirleyici olmuştur. Turizmin bölgeye yönelmesi ile, özellikle yaz sezonunda artmaya başlayan su talebi, başlangıçta mevcut imkanların sağlandığı arz esnekliği ile karşılanabilmiştir. Turizmin getirdiği ekonomik yapı değişikliği ve tarımsal alanların turizm lehine küçülmesi de tarımsal sulama suyunun bir miktarının içme ve kullanma amacıyla kullanıma aktarılmasını mümkün kılmıştır. Fakat zaman içinde hızla artan talebin karşılanabilmesi için, yer altı su kaynaklarından aşırı çekime gidilmesi zorunlu olmuştur. Bunun sonucunda, deniz suyu girmesi nedeniyle pek çok kıyı bölgesindeki akiferler tuzlanmıştır.

Turizm aktivitelerinin yoğun olduğu kıyı bölgelerinde; su temini için gelecekte önem kazanabilecek başka bir seçenek ise, deniz suyunun tuzluluğunun giderilerek, içme ve kullanma suyuna dönüştürülmesidir. Bu konuda teknoloji hızla gelişmekte ve tuz giderme işlemleri giderek daha ekonomik yöntemlerle gerçekleştirilebilmektedir.

Mevcut su potansiyelinin kullanımının yanı sıra bunun tüketiciye ulaştırılması için gerekli altyapı da önem taşımaktadır. Su ile ilgili altyapı söz konusu olunca turizm tesislerinin yanı sıra tek tek konutlar münferit kuyular açarak yer altı suyundan çekim yapmaya yönelmekte ve yer altı suyu potansiyelinin kontrol edilemeyecek bir şekilde tüketilmesi sonucu doğurmaktadır.

VII.I.5.3. Atıksu Altyapısı

Tüm Akdeniz ülkelerinde turizmden kaynaklanan atıksu miktarı, yılda 400 milyon m³ olarak tahmin edilmektedir. Bu miktarın 2025 yılında 1.5 milyar m³ düzeyine yükseleceği tahmin edilmektedir.

Ülkemizde Akdeniz kıyı turizminin hedef aldığı yöreler, konut birimlerinin geleneksel olarak geniş bahçeli, avluların içine serpiştirdiği seyrek yerleşime ve 3 000- 10 000 arasında başlangıç nüfusuna sahip olan beldelerdir. Geçmişte bu beldelerde atıksu bertarafı sorunu, tekil foseptiklerle çevre ve sağlık açısından sakıncasız bir şekilde çözülebilmektedir. Turizmin getirdiği yapılaşma nedeniyle özellikle yaz dönemlerinde olağanüstü boyutlarda artan atıksu miktarları, bu geleneksel ve basit sistemlerinin taşıma kapasitelerini aşmalarına ve zamanla yetersiz kalmalarına neden olmuştur.

Bir yandan foseptik uygulamaları devam ederken, çözüm olarak bazı beldelerde son 15-20 yılda kanalizasyon şebekelerinin inşaatına başlanılmış ve kapasiteleri yetersiz kalan foseptiklerde bertaraf edilemeyen atıksuların toplanarak yerleşim alanlarının dışına çıkarılması yoluna gidilmiştir. Ancak bu tip yerleşimlerde kanalizasyon sistemleri, çözdükleri sorunların yanısıra pekçok yeni sorun da oluşturmaktadır.

Başlangıçta yaygın olan ve foseptikler aracılığı ile zeminin asimilasyon kapasitesi kullanılarak zararsız hale getirilebilen atıksular kanalizasyonla toplandıkları noktada deniz alıcı ortamı için çok yoğun bir noktasal yük oluşturmaktadır. Seyreltme kapasitesi çok düşük olan kıyı suları bu noktasal yükü özümleyemediği için hızla kirlenmektedir.

Atıksuların deniz ortamı açısından zararsız hale getirilebilmeleri ve rekreasyon amaçlı kullanımları engellemeleri için arıtıldıktan sonra denize verilmeleri veya “derin deniz deşarjı” sistemleri ile kıyıdan uzak bir noktada açık denize verilerek yeterince seyrelmelerinin sağlanması gerekmektedir. Bu önlemler alınmadan inşa edilen kanalizasyonlar, bugüne kadar yarardan çok zarar getirmişlerdir.

Yerleşimlerin hızla büyümesi, kanalizasyonlarla toplanan atıksuların ulaştırdığı ve başlangıçta beldeden yeterince uzakta kalacağı kabul edilen uç noktalarının yeni gelişen yerleşimlerin içinde kalmasına neden olmuştur.

Turistik yerleşimlerde kanalizasyon, arıtma ve deniz deşarjı sistemleri mevsimsel olarak çok değişken atıksu debileri ve kirlilik yükleri altında çalışmak zorundadırlar. Bu durum şebekelerin, pompaj, arıtma ve deşarj ünitelerinin işletimi açısından büyük sorunlar yaratmaktadır.

Bugüne kadar arıtılmış atıksular için nihai alıcı ortam olarak genellikle deniz ortamı düşünülmüştür. Oysa hiçbir arıtma sistemi yüzde yüz verimle çalışmaz ve deniz ortamlarına arıtma sonrasında bile atıksulardan kaynaklanan yükler gelir.

VII.I.5.4. Katı Atık Bertarafı

Tüm Akdeniz ülkelerinde turizmden kaynaklanan yıllık katı atık miktarı 2.8 milyon ton civarındadır. Bu miktarın 2025 yılında 812 milyon tona yükseleceği tahmin edilmektedir.

Akdeniz ve Ege kıyı şeridindeki turistik yörelerimizde özellikle yaz aylarında, katı atıkların daha toplanması aşamasında büyük aksaklıklar gözlenmektedir. Bu beldelerde çöpler genellikle uzun süreler sinek, sızıntı suyu ve koku üreterek yol kenarlarını işgal ederler. Belediyelerin elindeki çöp araçları çok ilkel ve kapasite olarak yetersizdir. Bu araçlarla toplanan çöpler, çağdaş katı atık bertaraf tekniğinin tüm kuralları ihlal edilerek, beldeye en yakın bir döküm alanına düzensiz bir şekilde dökülürler. Bu alanlar her türlü

fare, böcek ve haşerenin üremesi için uygun ortamları oluştururlar. Çöp yığınları iklimsel faktörlerin etkisiyle, akışlarda yüzeysel suların, sızıntı sularıyla da çok değerli bir kaynak olan yeraltı sularının kirlenmesine neden olurlar. Çöp depolama alanlarının çevresel açıdan bir kere gözden çıkarılmış alanlar oldukları için bu alanlara belde fosseptiklerinden vidanjörle toplanan atıksuların da dökülmesi çok yaygın olan bir uygulamadır.

VII.1.5. Ulaşım ve Haberleşme Altyapısı

Turistik yörelerimizde demiryolu ile ulaşım her yöre için söz konusu değildir. Türkiye’de ulaşım ana seçenek karayolu olarak belirlenmiştir. Yaz sezonlarında turistik yörelere karayolu ile ulaşım önemli darboğazlar, trafik sıkışıklıkları yaşanmaktadır. Yat turizmi için inşa edilmiş olan marinaların sayısında ve kapasitelerinde son yıllarda artışlar kaydedilmiş olmasına karşın, bunlar yeterli olmamaktadır. Yat demirleme kapasitesinin yanı sıra, yatların atıksu ve sintine suları ile katı atıkların alınması için gerekli altyapı yeterli değildir.

Turistik kıyı bölgelerimizde yöre içi ulaşım altyapısı yetersizdir. Bu yörelerde büyük kentlerimizi aratmayacak trafik sıkışıklıkları olağan görüntüler oluşturmaktadır.

VII.1.6 Mavi Bayrak Uygulaması

Bu kampanya her şeyden önce bir bilgilendirme ve eğitim kampanyasıdır. Özendirme yoluyla, yüzme amaçlı kullanılan deniz ve göl sularının temizliğini, kıyıların düzenini, plaj hizmetlerinin düzeyinin yüksekliğini sağlamaya yönelik bir kampanyadır. Bu kampanya AB ülkelerinde 1987 yılından beri yürütülmekte olup, söz konusu bayrak Avrupa Çevre Eğitim Vakfı'nca (AÇEV) verilmektedir.

Bu kampanya ülkemizde 1992 yılında mart ayından itibaren, Balıkesir'den Hatay'a kadar olan 7 ilimizde tespit edilen 300 noktada istenilen mikrobiyolojik ve fiziko-kimyasal parametreler için AB standartlarına uygun analizler yapılmaktadır. 1993 yılında kapsama Çanakkale ve Hatay illerimiz de dahil edilmiştir. Çalışma, Çevre Bakanlığı, Turizm Bakanlığı ve Sağlık Bakanlığı'nın koordinatörlüğünde yürütülmektedir.

2000 yılı itibariyle mavi bayrak ödüllü marinalar Ataköy Marina, Setur Çeşme Marina, Setur Ayvalık Marina, Setur Kuşadası Marina, Karada Marina Bodrum, Albatros Marina, Marmaris Martı Marina, Kemer Antalya Marina, Setur Antalya Marina, Setur Finike Marina, Setur Amiral Fahri Korutürk Kalamış ve Fenerbahçe Marinaları ve Port Gökcek Marina olmak üzere 12 tanedir.

Yine 2000 yılı itibariyle Mavi Bayrak ödüllü plajlar ise **Tablo:VII.1.9**'da verilmektedir.

Mavi Bayrak için belirlenen kriterleri sürekli sağlamak gerekmektedir. Bu kriterler içinde yüzme sularının kalitesi yanında, karada verilen hizmetler ve çevre korumaya yönelik faktörler de yer almaktadır. Bu kriterlerin tamamı sağlanmadıkça bu hak kazanılamamaktadır. Ayrıca Mavi Bayrak her yıl yenilenmektedir. Dolayısıyla bir yıl bu şartları sağlayan bir marina veya plaj diğer yıl sağlayamaz ise bayrak geri alınmaktadır.

Bu kampanya ülkelerin turizm tanıtımında çok önemli bir rol oynamaktadır. Mavi bayrağa sahip bir marina veya plajın ismi uluslararası platforma da duyurulduğundan, o işletme ve yörenin de yurt dışında doğal olarak tanıtılması gündeme gelmektedir.

Tablo: VII.1.9 Mavi Bayrak Ödüllü Plajlar

Bulunduğu Yer Adı	Plaj Adı	Bulunduğu Yer Adı	Plaj Adı
Alanya	Grand Kaptan	Tekirova	Tekirova-1
“	Keykubat	“	Tekirova-2
“	Damlataş	“	Tekirova H.PL (Blues C.)
“	Fuğla 1	Finike	Gökliman
“	Fuğla 2	Kaş	Küçükçakıl Plajı
“	Titan Otel	“	Aquapark Twins Hotel
“	Kleopatra Batı	“	Club Patara
“	Köşdere	“	Patara Doğu Plajı
“	Botanik	Marmaris	İçmeler
Manavgat	Titreyengöl-1	“	Turunç
“	Titreyengöl-2	“	Pamucak
“	Sorgun-1	Datça	Aktur
“	Sorgun-2	“	Hastanealtı
“	Side-1	Bodrum	Kumbahçe
“	Side-2	“	Gümbet
“	Side Halk Plajı	“	Aktur
“	Club Ali Bey	“	Yahşi
“	Sol Kamelya	“	Torba-Grand Yazıcı
Serik	İskele Mevkii	“	İber Otel
“	Taşlıburun	Fethiye	Belceğiz
“	Üçkumtepesi-1	Ula	Akyaka halk Plajı
“	Üçkumtepesi-2	Ayvalık	Örtünç
Muratpaşa	Topkapı Otel	“	Basel
“	Adalya	“	Ayvalık Belediye Plajı
“	Club Sera	Altınoluk	Narlıaltı
“	Karpuzkaldıran	“	Antandros
Konyaaltı	Konyaaltı Halk Plajı	“	Akçam Otel
“	Konyaaltı-II	Burhaniye	Ören
“	Büyük Çaltıcak	Seferihisar	Akkum
Beldibi	Beldibi Plajı	Karaburun	Kuyucak
“	Beldibi II	Kuşadası	Dilek Yarımadası
Göynük	Göynük-1	“	Çamlıman (Pine-By)
“	Göynük-2	Sinop	Kumsal
“	Göynük-3	“	DSİ
Kemer	Palmye Tatil Köyü	Sivrice (Elazığ)	Turpol Turistik Tesisleri
“	Akdeniz Tatil Köyü	“	Elazığ Halk Plajı
“	Kemer-1	İskenderun	İssos Otel
“	Kiriş	Eğirdir	Altinkum Halk Plajı
“	Çamyuva		

Kaynak: Turizm Bakanlığı, 2000.

VII.1.7 Tanıtım

Tanıtma faaliyetlerinin süreklilik içerisinde; yurt içinde vatandaşları milli ilke ve hedefler doğrultusunda bütünleştiren, serbest, doğru ve çift yönlü bilgi dolaşımını sağlayan; yurt dışında ise Türkiye’nin, kültürel birikimini, tarihi zenginliklerini, dünya kamuoyuna anlatarak yanlış ve olumsuz imajları ortadan kaldıran ve bütün bunları bir koordinasyon içinde geliştirerek ülkemizin tanıtımıyla birlikte bu faaliyetten ekonomik faydayı da sağlayacak bir çerçeveye kavuşturulması amaçtır.

Türkiye hakkında olumlu bilinçlenme ve bilgilendirmenin temini için uluslararası siyasi, kültürel, ekonomik ticari ve turistik ilişkilerin geliştirilmesi çabalarına tüm kamu ve özel kesim kuruluşları ile meslek ve sivil toplum örgütlerinin katılımının sağlanması gerekmektedir.

Vatandaşlarımızın ülke değerleri ve tanıtma öğeleri konusunda yaygın eğitim sistemi içerisinde eğitilmeleri sağlanarak yurt içinde ve yurt dışında fahri tanıtma elçileri haline gelmeleri; yurt dışındaki vatandaşlarımızın bulundukları ülkelerde Türkiye'nin tanıtılması açısından yararlı olmaları sağlanmalıdır.

Tanıtma etkinliklerinin belirli bir amaç doğrultusunda yapılabilmesi ve etkin bir koordinasyon ve verimlilik içerisinde uygulanabilmesini sağlamak için; ilgili kamu kurumları ile özel kuruluş, meslek odaları, dernek ve vakıflardan oluşan bir Kurulun yapılanmasına gidilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

1. Çevre Bakanlığı, Turizm ve Çevre Etkileşimi, 1995.
2. Turizm Bakanlığı, Kamu Arazisi Tahsisleri, Yatırımlar Genel Müdürlüğü, Kasım 2000.
3. DPT, Uzun Vadeli Strateji ve VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000.
4. Turizm Bakanlığı, Turizm İstatistikleri, 2000.
5. Merkez Bankası, Merkez Bankası İstatistikleri, 2000.